

İslâm Felsefesinin Rolü*

Murad Wilfried HOFMANN

Çeviren: Zekeriyya Uludağ**

Önsöz

Allah(c.c.) ın “kullarını gördüğü”(Kur’an 35.45) bununla ilişkili olarak 55. Sure 27. ayette ifade edildiği gibi Allah’ın “vech”¹ sahibi olduğu, ifadele-riyle Müslümanların meşgul olduklarını kabul ediyoruz. Burada –onların bağlı oldukları- dört farklı ekole göre cevaplar düşünülebilir:

Müslümanların bir grubuna² göre genellikle Kur’an’ın bu ifadeleri tevilin *gerekliliğine* karşı (tevil edilmemesi gerektiği şeklinde) değerlendirilir. Bu durumda belki Hanbelî geleneği içinde bulunan Vahhabi okulunun temsilcileri ile meşgul olmak zorundayız.

Başka bir grup Müslüman, gerçi tevilin gerekliliğini değil fakat her halde bu ayetlerin güvenilir bir anlamının imkânını olumsuzlamaktadır. Onların arasında Eş’ari geleneği içinde yer alanlara rastlayabiliriz.

Üçüncü ve dördüncü gruptaki biz Müslümanlar için, problemli(müteşabih) Kur’an ayetlerinin şerh edilmesinin gerekli ve aynı zamanda imkân dâhilinde olduğu düşünülebilir. Elbette bu iki gruptan biri -mütezeninin modern bir temsilcisi- muhtemelen rasyonalist olabilir, diğeri -Gazali’nin yolunu takip eden- mistik bilgiye karşı sezgi yolunu tercih edebilir.

Bizim problemimizdeki cevaplar aşağıdaki gibi somut olabilir:

İlk gruptaki Müslüman, Allah’ın bizzat Kur’an’da şahitlik ettiği gibi O’nun bir yüze sahip olduğunu, tereddüt etmeksizin onaylayabilir.

* Bu çalışma, Murad Wilfried Hofmann; Zur Rolle der islamieschen Philosophie, IB Verlag Islamiesche Bibliothek Gemeinnützige Gesellschaft mbh, Köln, 1984 isimli çalışmasının çevirisidir (© Z. Uludağ).

** **Doç.Dr.**, Ondokuz Mayıs Ün. Samsun Eğitim Fakültesi.

1 “Ancak yüce ve cömert olan Rabbi’nin varlığı(vechi) bakidir”, Kur’an,55.27. M.W. Hoffman Ayette geçen **vech** kelimesini almanca **das Antlitz: sina, vecih, yüz, çehre** kelimeleri ile karşılamıştır.

2 Yazar burada, almanca cümle yapısı içinde “müslümanlardan biri” ifadesi ile düşüncelerini açıklamaktadır. Ancak diğer taraftan ekollerden söz etmektedir. Biz okulun mensuplarını düşünerek “müslümanlardan biri” ifadesi yerine grup kelimesini aldı.(Z.U.)

İkinci gruptaki Müslüman, –görmek işitmek, konuşmak gibi- bütün ifadelerin Allah'ın algılama gücü hakkında mecazi tabiat olduğunu ve bu ifadeleri anlaşılabilir yapabilmeye yönelik her denemenin sonuçsuz kalacağını tespit edecektir.

Üçüncü gruptaki ise, Allah'(c.c)ın insani anlamda göze sahip olmadığını fakat nakledilen anlamda teşbih olarak, görmeye benzer şekilde görebildiğinden hareket edebilir.

Dördüncü gruptaki Müslüman ise, Allah'(c.c.) in gördüğüne bireysel olarak emin olduğuna fakat insanın bu içsel yaşantısını sözle ifade edemeyebildiğini söyleyebilir.

Bu hayali tarih cereyan etmiş olabilir. Dört Müslüman'dan biri gerçeği bilmezsizin felsefi bir okulun yani İslami düşünce yolunun temsilcisi olabilir. Gerçekte: Birçok Müslüman'ın böyle okul ve düşünce biçimlerine bağlılığı bilinçli olmadığı gibi; onlar İslam felsefesi tarihini en geniş anlamda tanımamaktadırlar. Bunun için Müslümanların felsefi fenomenlerle karşılaşmalarında dikkati çeken bir güvensizlik ve çok geniş ölçüde yanlış anlamalar dikkate çarpar.

Bundan dolayı bu kısa yazının amacı İslam'daki zihinsel geleneği anlaşılır kılmaktır. Bu aynı zamanda Müslümanların bütün dikkatlerini zihinsel gelenek üzerine toplamada bir vesile olan ve zengin çeşitlilikleriyle gurur duydukları noktada onların bilinçlerini keskinleştirmede teşviktir. Bu yazı şüphesiz sadece İslam düşünce tarihinde bugünkü bakış açısıyla önemli gelişme çizgilerini göstermeyi deneyecektir. Ancak doğrusu bu yazı İslam felsefesinin kısaltılmış tarihi olarak anlaşılmalıdır. Bu yazı, tarihin önemli temsilcilerinin (El-Razi, El-Maturudi, Muhammed Abduh, Muhammed İkbâl gibi) niçin araştırılmadığını açıklayacaktır.

1. Peygamber Muhammed (a.s.)'ın Rolü

İslam'ın peygamberi Muhammed (s.a.s.) akademik anlamda ne teolog ne de filozoftu. Beşer olarak insanlara doğru yolu bildiren Allah'ın peygamberlerinin bir devamı (ve aynı zamanda sonuncusu) olarak ilahi görevinin sınırları çizilmişti. (Kur'an, 3/44, 7/158, 33/40). Ona, "O kitap (Kur'an), onda asla şüphe yoktur" (Kur'an 2/2), "Âlemlere uyarıcı olsun diye" (Kur'an, 25/1), "Biz seni ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik" (Kur'an, 25/56) ayetleri vahy edilmiştir.

Eğer Muhammed (s.a.s.) gönderilmiş olduğu peygamberliğe düşünce açısından hazırlanmış olsaydı, aynı şekilde bilginin objesi olarak teorik bir sisteme yönelik çalışmayı deneseydi, akademik anlamda teolog veya filozof olabilirdi.

Bunu elbette, kendisinden önceki diğer peygamberler nasıl yapmadıysa kendisi de yapmak istemiyordu ve izinli de değildi. O ölçilik vazifesini şuurlu olarak açıklamasız ve hiçbir yorum yapmaksızın ulaştırmakla yetiniyordu. "De ki: Onu kendiliğimden değiştirmem benim için olacak şey değildir. Ben bana vahyolunandan başkasına uymam" (Kur'an, 10/15).

Bunun için Kur'an'ın tertibi açık bir delildir. Kur'an'ın birlik ve bütünlük içinde muhteva açısından tertip edilmediği bilinmektedir.

Peygamber Muhammed(s.a.s.)in davranışlarının ve veciz sözlerinin binlere ulaşan nakilleri de Kur'an'a ait ilmî-teorik teferruat olarak doğrudan yer almamıştır. Tamamen bunun karşısındadır! Eğer bir hadis somut bir gerçekliğe istinat etmiyorsa, aksine en yüksek soyut derecede genel tez olarak bildiriliyorsa, tamamıyla geleneğin saflığını kontrol etmede esas itibariyle neden vardır. Her halükârda toplanan hadis külliyatından ne teolojik ne kozmolojik sistem, ne de İslam dininin disiplin olarak geliştirilen felsefi dayanakları direkt olarak meydana çıkar. Muhammed(s.a.s.) bu tabii dinin tedris kürsüsü değil, aksine Allah'ın elçisi ve kulu olarak, devlet adamı, çiftçi, tüccar ve aile babası, hayatın içinden biri olarak yenilik yapmıştır.

2. Peygamberin Takipçilerinin Rolü

Bundan dolayı Peygamber Muhammed(s.a.s.)in arkadaşları ve onun direkt takipçileri de Hicretten sonra ilk yüzyıl civarında esas itibariyle filozof ve teolog olarak çalışmadıkları gerçeği hayrete düşürmemelidir. Hem felsefi okulların, hem de sufi hayatın dayandırıldığı Hasan el-Basri (21/642-110/728) gibi bilge insanların varlığı, bu tespitlerde hiçbir şey degistirmez. İslamî mirasın bilimsel desiri, peygamberin arkadaşlarının biyografileri ve hadislerin sistemleşmesi, tasnif edilmesi ve toplanması hem de İslam hukukunun düzenlenmesi ve toplanması çoğunlukla bu ilk yıllar içinde meydana geldi. Bu merhaleler için hem İmam Malik'in el-Muvatta'sı, İbn İshak/İbn Hişam'ın Peygamberin Biyografisi, hem de Sahih-i Buhari ve Sahih-i Müslim gibi büyük hadis külliyatları tipik örneklerdir. Buradaki niyet oluşturulan bilgi temelinde bilimsel düşüncenin özgürleşmesi değil, hırfet(zanaat) anlamında oluşturulan bilginin muhafazasına yöneliktir.

3. Kaynaksal Problemler

İslam'da ilk felsefi gelişmeler meydana geldiği dönemde -ilk müslüman "feylesof" olarak genellikle Ya'kub el-Kindi (Ö.873) kabul edilir- Bu dönemde Allah'ın varlığı, hayatın anlamı, (insanın Z.U)nereden geldiği ve nereye gittiği gibi felsefenin bütün kaynak soruları söz konusu olmadı. İlk İslam filozofları Kur'anî vahyin mevsukiyeti gibi aynı şekilde yüce olan Allah'ın varlığını çoğunlukla kabul ettiler. Eğer bizzat Allah kendisi için "O, göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır"(Kur'an, 6/101) şeklinde söylediyse, bu Kur'an'ın birçok yerinde görüldüğü şekliyle tabiat felsefesinin delillerinde olduğu gibi bu aynı şekilde inandırıcıdır. Allah, ilk nazil olan sayısız surede tabiat olayları üzerine yemin etmektedir (Mesela Kur'an sureleri, 85.86.89.90.91.92.93.95.103) ve bunlarla kendini dinlettirmiştir³.

İlk Müslüman filozofların gayretleri Allah'ın var olup olmadığı gerçeğine ait sorulara çok az şekilde yönelmiş iken, bilhassa O'nun sıfatları üzerine yapılmıştır. Eğer Kitabın sayısız kozmolojik mecazları genellikle rasyonel şe-

3 Bunun için krş. M. Rasul, Einiege Kurze Suren, Köln 1983,s.11

kilde çözülebilseddi, onların düşüncelerinin merkezinde Allah'ın sıfatları ve Kur'an'dan çıkarılabilen kâinat görüşü dururdu.

4. Mutezili Felsefe Okulları

Basra ve Bağdat'ta okullar Hasan el-Basrî'ye dayanan ve bu ekolden ayrılan ilk temsilcileri Amr İbn Ubeyd ve Vasıl İbn Ata olan insanlar bu teşebbüsü üstlendiler. Onların hareketleri Mutezile olarak tanındı ve IX. yüzyılın ilk yarısında en yüksek noktasına ulaştı. Mutezilileri birbirine bağlayan unsur ortak bir doktrinden ziyade Kurandaki mecazi olanın çözümünde uygulanan akla dayanan (Kalam) ortak bir metottu

Bu, öncelikle insanî aklın Kur'an öğretisini inkâr etmediğini ortaya koyma denemesiyle başladı. Kısa sürede Mu'tezililer Kur'an'ın belirlediği bir tabiat felsefesi geliştirdiler.

Bütün varlığın akli olabileceği ve dolayısıyla da rasyonel bir bilgiyle ulaşılabileceği düşüncesi insanî taşkınlıktan kaynaklanan bu günahı işlemiştir. Allah'ın mutlak akıl olduğu ve böylece onun yaratıklarının da tanınabilir şekilde akıllı olmak zorunda olduğunu kabul eden İslâm skolâstikçileri, niçin kâinat bilmecesinin çözümünün mümkün olmadığını soruyorlardı.

Onlardan önceki Yunan filozofları, onlardan sonraki Alman ve ortaçağın Katolik nazariyeci skolâstikçileri gibi Mu'tezililer tarafından Kur'an vahyinin gittikçe artan bir şekilde üstünün örtülmesi ve insani mantığı, vahyedilmişin üstünde en üstün otorite olarak kabul etmeleri sonucu adeta akli teoloji postula edildi.

Mu'tezililer için Kur'an'da çifte değerliliğin mecazî olarak bildirilenleri ve karanlık olanın da görülebilir çelişkilerinin hazmedilmesi varsayımlarının tamamen karşısında; mecaz, çifte değer ve gizli hiçbir şey yoktur. Mantikî dedüksiyon yoluyla soyut kavramlarla şüphesi giderilemeyen, açık ve basit cevaplar verilemeyen hiçbir soru yoktur.

Bunu açıklamada aşağıdaki örnek yeterlidir:

Bazı insanlar tarafından, fazlasıyla insanî bir Allah tasavvurunun yapıldığını mu'tezililer endişeyle gözlemlemişlerdir. Allah'ın taziminin yani Allah'ın güçlü varlığının, antropomorfik olarak tarif edilen doksan dokuz özellik içinde kuşatılmış olması onlara göre yanılığın desteklemek ve himaye etmek olarak görülmektedir (Kur'an, 17/10, 59/24). Onlar Allah tasavvurunun doksan dokuz şahıs içinde kaybolabileceğinden korkuyorlardı.

Lakin Mutezile tevhidin müdafaası için öyle yüksek bir soyut düzeyde uygulamacı bir Tanrı tasavvurunu geliştirdiler ki, Tanrı kavramı neredeyse içi boşaltılmış, muhtevassız hale geldi. Bu anlayışta Tanrı ancak varlığın inkâr edilemez şartı, tarif edilemez bir şey, ancak negatif (olumsuz) ifadelerle (yani Tanrıya atfedilemeyecek edilmemesi gereken özelliklerle) tarif edilebilendir. İslâm'da böyle bir Allah tasavvuru genelde başarılı olamadı. Bu tasavvufun da Allah tasavvuru değildi; bunun için de zayıftı. Bu Soğuk düşüncenin bazı kırıntıları zaman zaman bugün de kendini göstermektedir.

Mutezililer, her ne kadar cezalandırırsa da; bir adil Tanrı'nın, bir merhamet edicinin var olduğu hakikatinden hareketle; Allah'ın sonsuz gücüne ve ezeli ilmine rağmen, insanın herhangi bir sınırlamaya tabi olmaksızın hür bir iradeye sahip olduğu sonucuna ulaştılar. Çünkü insan kendisinin sebep olmadığı, sorumlu olmadığı davranışlar için adil bir Allah tarafından cezalandırılabilir mi?

Kaderin ekstrem bir reddiyesinde Mutezile o kadar ileri gitti ki insanî "yaratma" dan söz etmeye başladı. Böylesine serbest bir iradeden söz eden çok sayıda Kur'an ifadesini Mu'tezililer basit bir şekilde unutarak tartıştılar (Bunun için Kur'an'ın şu ayetleri karşılaştırılabilir: 6/49, 125; 7/178, 186; 14/4; 17/97; 35/8, 11; 39/62)

Allah'ın saf bir ruh olabileceği yorumlarından Mu'tezililer, insanın cismanî olarak kıyamette yeniden dirilmesinin imkânsızlığı neticesini çıkardılar. Keza Kur'an'ın zaman içinde Allah tarafından yaratılmış olduğunun "mantiki" bir sonuç olduğuna kanaat getirdiler.

Sonunda onlar salt bir akıl yürütme gereğince deneysel olmayan araştırmalarını, dünyanın atomlara irca edilebileceği yani daha fazla bölünemeyen son birlik (zaman anlamında da) hipotezini geliştirdiler. (Bu atom öğretisi, yunanlı filozoflar Demokritos ve Epikür'deki benzer yorumları aşmaktadır.)

5. Mutezilenin Eleştirisi

Mutezililerin daha IX. yüzyıldaki sadece politik olarak motive edilmeyen takiplere maruz kaldıkları geriye bakışla anlaşılabilir.⁴ Sonunda onlar, Allah'ın akli ile insani aklın ayrı şeyler olduğunu -kendilerinden önceki ve sonraki bazıları gibi- kabul ederek şeytanî bir faaliyeti beslediler. Onlar insana ait metafizik bilgi kabiliyetini tanıyıp kabul etmede haksız iddia ve taleplerinde Kur'an'ın 3.Sure 7.ayetinde tespit ettiği radikal ikazlara aldırış etmemişlerdir:

"Şana Kitab'ı indiren O'dur. Onun (Kur'an'ın) bazı ayetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab'ın esasıdır. Diğerleri de müteşabihdir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu tevil etmek için ondaki müteşabih ayetlerin peşine düşerler. Hâlbuki Onun tevilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek payeye erişenler ise: Ona inandık; hepsi Rabbimiz tarafından ve derler. (Bu inceliği) ancak akl-ı selim sahipleri düşünüp anlarlar".⁵

Müslüman cemaat (ümmet) içinde Kur'an'ın akıl destekli savunma denemesinin "bidat" olduğuna yönelik bir şüphe vardır. Eğer 3.sure 7.ayette "Hâlbuki onun tevilini ancak Allah bilir" (Fakat Allah'tan başka hiç kimse gerçeği bilemez) anlamına geliyorsa, şüphesiz ki bu mu'tezile düşüncesinin sonucu

4 Hz. Ali taraftarları ve Ümeyye taraftarları arasındaki çatışmada Mutezililer tarafsız kalmıştı. Onlar bununla beraber Abbasilerin taraftarlarıydılar.

5 Bu ayetle ilgili olarak Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan Kur'an-ı Kerim mealinde şu ifadelerde yer almaktadır: "Bazıları 've'r-rasihun' kelimesinin başındaki 'vav' harfini bağlaç kabul etmişlerdir ki, bu takdirde mana şöyle olmaktadır: 'Hâlbuki onun tevilini ancak Allah ve ilimde yüksek payeye erişenler bilir.'" Bu anlayışa göre Kur'an'daki müteşabih ayetlerin manaları, zaman içinde ilmin gelişmesi ile çözülecektir(Z.U.).

olan yanlışlığın, onlara kendi metotlarıyla gösterilemediğini açıklamaktadır. Öncüllerin saçma olabileceği gibi her spekülasyon bununla beraber gerçeğe yaklaşabilir. Gerçi bu bir tesadüf olur, fakat keşke isabet etseydi. Mutezililerin yanlış öncüllerden yani insanî idrak ve mantığın metafizik gerçekler hakkındaki bilgiye yol gösterdiği kabulünden hareket ettikleri her halükârda açıktır.⁶

6. Eş'arilerin Bilgi Eleştirisi

Mutezile içindeki sistematik karşı reaksiyon onlardan biri olan Ebu'l-Hasan el-Eş'ari (260/874–324/935) tarafından geliştirildi. O ve onun günümüze tadar belirleyici kalmış inanç anlayışı ve ekolü İslam felsefesinin tekrar Dinin hizmetçisi olmasını sağladı. Dahası; el-Eş'ari, yunan diyalektiğinin hâkimiyeti altındaki metafiziğin saçmalığını ispat etti.

Şüphesiz Eş'arî de, manevî muarızlarının düşünce yapılarından mesela mutezilenin problem tespitlerini ve onların bazı çözümlerini kabul ederek önemli ölçüde istifade etmek zorundaydı. Tipik şekilde mutezilenin kıyas metodunun yardımı ile vaktinde olmayan Kur'an'ın yaratılıp yaratılmadığına yönelik metafizik sorularla esaslî şekilde meşgul olmuştur. Şüphesiz ki bu karşı bir sonuca varabilmek için yapılmıştır.

Elbette el-Eş'ari, mutezilenin bilgi metotlarına radikal bir eleştiri geliştirdi. Bugün elbette radikal ve reformist şekilde kabul edilen bilgi eleştirisi sebebiyle el-Eş'ari, metafizik sahada duyuşsal algı temelinde mantıklı düşünceye dayalı her bilgi imkânını reddediyor.

Eş'ari'ye göre Allah sadece insanın algı imkânı ile tanınmaz. Allah bizim için sadece tasavvur edilemez; O, insan için ilahî vahiy olmaksızın bilinemezdir de! İnsanî bilgi imkânının bu sınırlılığından el-Eş'ari için Kur'an'da mecazları -yani kozmolojiyi de- rasyonelleştirmenin tabiatıyla yasak olduğu meydana çıkar.

El-Eş'ari, özde bu agnostik tutumu, insanî aklın metafiziksel kabiliyetinin karşısında makul olan bu şüpheyi radikal bir şekilde ileriye götürdü. Yine o, kozalite kanunlarının ispat edilebilirliğini yalanladı:

Allah, ona göre kesinlikle tabiat kanunlarının boyunduruğu altına girmeyen kozalite ilişkilerinin de üstündedir. Bizim tarafımızdan kurallılık olarak tasavvur edilen ne varsa, ona göre sadece "Allah tarafından verilmiş alışkanlıklar" olarak kavranılabilir. Bu alışkanlık dünyayı daimi olarak varlıkların ortaya çıkışı yoluyla yani mekân ve zamanda mütemediyen yenilenen bir mucize olarak yaratmaktadır. Bu dünya el-Eş'ari için Allah'ın irade ve tasavvurundan başka bir şey değildir.

Eş'ari'ye, günah ve kader arasında aykırılığın mistikliğine ait paradokslara karşı da müdafaaya koyulmaktadır. Eş'ariye'ye göre hür irade ve aynı şekilde adil olan Allah'ın her şeyi ihata eden gücü mantiki olarak çözülemez.

6 Bunun için krş. Murad W. Hofmann, Ein philosophischer Weg zum Islam, 2. Auflage, Köln 1983, II, 1-4.

İnsan bu görülen aykırılıkla birinde veya diğerinde aşırılığa kaçmaksızın yüzeysel anlamda yaşamak zorundadır. Eğer O isterse cezalandırır, eğer O isterse mükâfatlandırır ve eğer O isterse doğru yola sevk eder ve doğru yoldan saptırır. O, rahman ve rahimdir. (Kur'an, 1/3, 2/212, 3/26)

El-Eş'ari ve onun öğretisi felsefenin menfililiğine rağmen hâkimiyetini 3.sure 7.ayetle temelde ve tamamen mutabakat içinde şu meşhur cümlesinde ortaya koymaktadır: Karşılaştırma yapmaksızın ve araştırmaksızın iman geçerli olmalıdır.

El-Eş'ari bununla beraber her Müslüman'ın bugüne kadar karşılaşmak zorunda olduğu entelektüel bir huşu ile beyannamesini ilan etmiştir.

7. Spekülatif Felsefenin Sonunun Başlangıcı

Formel olarak İslam Felsefesi iktidarsızlık ve bilgisizlikten kaynaklanan bu sistematik kabullerle bile daha o zaman en yüksek noktasına ulaşmıştı. Bununla beraber. İslam felsefesi, felsefede daha o yüzyıl içerisinde diğer geri kalan dünyanın (Batı) önünde yer almıştı.

-İfade edilen kozalite kanunlarının ispat edilemezliği Batı dünyasında XVI-II. yüzyılda David Hume tarafından tanındı.

-Ancak Kant el-Eş'arinin radikalliğinde bir bilgi eleştirisine tekrar cesaret edebilmiştir, ama ondaki kesinlikle değil.

- Sonra Friedrich Hegel ve Arthur Schopenhauer dünyayı yeniden el-Eş'ari'nin daimi olarak terakkiye yönelik kavraması olarak anladığı gibi anladılar.

- El-Eş'ari gibi Ludwig Wittgenstein ve Fritz Mauthner gibi radikal dil eleştirmenleri bin yıl sonra tamamen zihne dayalı olan insani bilgi kabiliyetini reddettiler. El-Eş'ari Kur'an'ın alegorik ifadelerinin yorumundan korkarak modern lengüistik bilgi eleştirisini yani çağdaş analitik felsefenin tutumunu daha önce kabul etmiştir.

- Ludwig Wittgenstein XX. yüzyılda felsefenin sonunun geldiğine inanıyordu. Benzer bir görüşle, İslam felsefesi yüzyıllar öncesinden spekülatif olarak felsefe yapmayı bitirmişti.

8. İslami Yüksek Skolâstik

Şüphesiz Allah'ın varlığını delillendirmeye yönelik yoğun araştırmalar ortalama XI. yüzyıla kadar geri götürülebilir. Çünkü yukarıda zikredildiği gibi İslam felsefesinin problem tespiti Mutezile ve el-Eş'ari'ye zamanında "olup olmamak" ile değil aksine Allah'ın sadece "nasıl" olduğu ile meşgul olmuştu. El Eş'ari'nin bu bakımdan İslam felsefesini tamamladığı geçerlidir.

El-Eş'ari'nin arkasından giderek bu görevi üstlenen, onun zamanının büyük zihniyeti Ebu Hamid el-Gazali (450/1058-505/1111) ve yorumlamada mutezilenin yolundan giden diğer bir deha İbn Sina (370/980-428/1037) dir.

"Üst-İslam"ın, İslam kültürünün klasik devrinin en parlak zamanının bu ve diğer insanların zihnî teşebbüsleri dramatikti. Allah'ın var olduğu ve O'nun Kur'an'da açıkladığı gibi şimdiye kadar kesintiye uğramaksızın muhafaza altına alınmıştır. Kutsal kitap bizzat kendisini tasdik eden mucize olarak geçerlidir.

El-Farabi (ö.950), el-Gazali, İbn Sina ve İbn Rüşd (ö.1198) gibi parlak kafalar tamamıyla şimdikiye kadar elde edilen bilginin temellerine ait bir araştırmada söz konusudurlar.

İbn Sina, Aristoteles felsefesinin virtüöz bir tanıyanı olarak fikrî bir çağı başlatmıştır. O, bu yolda sadece kabul eden değil, aksine eleştirel bir şekilde ileriye götürendir de. İbn Sina, Allah'ın varlığını gerçek olarak telakki edilen kavramlardan hareketle mantiki dedüksiyonun kullanılması yoluyla ispatlamıştır. Ona göre, Allah ilk tabiat; bölünemeyen ve bu suretle en yüksek derecede potansiyellik içinde basit; kendisi yaratmayan ilk müsebbip; düşünce itibarıyla zorunlu olandır.

Yine ona göre Allah dünyada mündemictir. Bundan dolayı Allah gibi dünya da ne başlangıç ne de sondur. İnsan ise, manevi ve maddi bir ruha sahiptir; sadece birincisi yani manevi olanı ölümden sonra tekrar dirilme esnasında hazır bulunacaktır. Dirilmenin olup olmadığı bunun yanında inanma konusu ve felsefi olup olmadığı ispat edilemez.

İbn Sina irade hürriyeti problemini mütenahî bir ceza ile ortaya koyarak çözümler. Ebedî cehennem ateşi Allah'ın zorunlu sıfatları ile birleştirilemeyebilir. Çünkü Allah kesinlikle intikam alan değildir. "Çözülme" kader problemi bununla beraber şüphesiz ki onun reddi yani sorunun öneminin inkârı yoluyla.

Peygamberlik, İbn Sina'ya göre metafizik olarak yetenekli insanlara nasip olur. Elbette çok az insan peygamberlik bilgisinin mükemmel gerçeğini taşıyan bir durumdadır. Bundan dolayı kendileri için peygamberlik bilgisinin mükemmel bir parçasını sır olarak saklarlar.

Sonunda, İbn Sina'nın -ondan önce Mu'tezile de olduğu gibi- temelsiz ve yersiz spekülâtif dil oyunlarına vardığı düşünce sonuçlarına olan bu kısa işaret bunları anlaşılabilir hale getirebilir. İbn Sina'nın "ruh", "intikam" ve "tabiat" gibi kavramları kullandığı, onları metafizikî gerçeklik olarak değil insanî yaratma olarak karşıladığını farz ettiği açık değildir. Diğer bir ifadeyle; İbn Sina metafizik tespitlerde kesin bilgi ile anlamlı olan birkaç öncülle formüle edilemediğini farz etmiyordu. Bundan dolayı İbn Sina -Aristoteles, Plato, Aquinalı Thomas ve bugün diğer birçokları gibi sadece enteresan bir okumadır. Bizim bugünkü felsefi ufukumuz için önemsiz garbettir, büyük yanlıdır, camdaki oyundur.

9. Mistisizm yoluyla Felsefenin Yenilmesi

Bu yüksek seviyede ıslah edilmiş İslam skolâstığı değil aksine İslamî mistisizmi, İslam'da önemli olanın Allah'ın bilgisi olduğuna teşvik eden İslam mistisizmidir. Elbette bu, gerçeği araştıranların saplanıp kaldığı bütün harabelerin kesin olarak önceden yıkımına muhtaçtır.

Spekülâtif İslam felsefesinin kesin galibi, onu yerle bir eden büyük usta Ebu Hâmid el-Gazalîdir. O, bugün 850 yıllık bir zaman diliminde hakıyla, İslam kültürünü meydana getiren büyük zihin olarak belirlenir.

Zamanındaki bütün bilgi sahalarında hüküm süren Gazalî'nin hayatı ve eserleri ile maziye bir bakışta yüce bir ışığa doğru seyahat eden bir münzevî

gibi onun öğretisinin uzun periyotlarına yükselen çok amaçlı bir değişim ortaya konulabilir.

Çok verimli geçen hayatının ve arayışlarının sonunda Gazalî, anlaşılır sadelikte olan “İkrâr ve itiraf” (el-Munkız ü min ed-Dalâl) isimli eserini yazdı. Fakat öyle bir risale ki, onun içerisinde matematiğin bilgi potansiyeline, mantık, hukuk usulü, teoloji ve felsefeye yönelik yok edici eleştiriler ortaya koymuştur⁷. İsimlendirilmiş bütün akademik disiplinler Gazalî’ye göre emin olmayan temeller üzerine kurulmuştur. Matematik sadece kendisiyle, kendi dairesiyle (Zirkelschlüsse) ispatlanan sonuçlar verir. Eğer öncülleri doğru değilse mantık, değersizdir. Dinî öncüller, iman önceden iman edilme üzerine inşa edildiği için doğru olmayabilir. Şayet din gerçeği felsefi akıldan çıkarılırsa, insan ruhu kaçınılması mümkün olmayan yanılğı içine düşer. Çünkü onun bütün metafizik bilgisi, tahkik edilemeyen kavramlar ve delillendirilemeyen faraziyelerden ortaya çıkar. Yetmiş sayfada Gazalî, adım adım manevi dünyasını özetler ve bunun yanında tabiat üstü bilgiye yönelik, mistisizm yolunda kazanılan kalbî bilgi dışında her metodu hırpalalar.

Onun çağı; bu zeki kafanın İslam ilimlerinin ve hukukunun profesörü ve Aristoteles’ten beri varolan bütün felsefi sistemlerin taniyanı olduğu aynı zamanda, bu akıllı insanın saf bir sufi olması gerektiğine asla inanmamıştı⁸.

Elbette Gazalî, sadece bu yolda kişisel güveni bulduğunu inkâr etmiyordu. Bu yol ise; Allah vardır, ikincisi; kendisine vahyedilmiş olan Muhammed (s.a.s.) in yardımı üçüncüsü ise; sonunda adaletin gerçekleşeceği meselesidir.

Eğer Gazalî, “ben çözümlerimdeki delile ve akıl yürütmelerime değil aksine Allah’ın kalbime üflediği ışığa borçluyum” deseydi “İkrâr” (El-Munkız ü min ed-Dalâl) ında kalbî bilginin ortaya çıkış aşaması iki mertebede anlaşılırdı.

Ve eğer o: “Bu üç temel inanç prensibini sadece belirli deliller yoluyla değil aksine anlatılması mümkün olmayan, delillendirmeler, şartlar ve ilk sebeplerin zinciri yoluyla uğraşarak bulduğunu tespit etseydi, bunu teyit eder boyun eğdim”⁹ demektedir.

7 Kaynak olarak ortaçağda “Destructio philosophorum” diye isimlendirilen Gazalini eseri “Tehafütü’l-Felasife”de felsefe ile karşılaştırılmış bir hesaplaşma görülür. Elbette Gazalî bu hesaplaşmada Aristotelesçi metoda daima sadık kalır. Allah, ruh ve dünya hakkındaki filozofların öncüllerinin -çoğunlukla İbn Sina’nın- yorumlarında delillendirilemediğini ortaya koyarak son olarak korkusuz bir şekilde zihni düello gibi aynı şekilde mükemmel bir metotla özellikle İbn Rüşd’e karşı bir hesaplaşma çağrısı yapması şaşırtıcı değildir. Ortaçağda “Destructio destructionis” diye isimlendirilen Tehafütü’t-Tehafüt) buna örnektir. Gazalî onları metot bakımından da arkada bıraktığı zaman spekülâtif-skolastik felsefeyi gerçek iflasa götürmüştür.

8 Batılı filozoflardan çoğunlukla nazar-ı itibara alınmayan Meister Eckhard ve Nicola Cousin mistisizme meyilli veya onu kavramış Parmanides, Sokrates ve Plotin’den Descartes, Pascal ve Spinoza üzerinden Volter(!) Rousseau, Kant Schelling, Kierkegard, Heidegger ve hatta Wittgenstein’a kadar kaç tanesi öyle kolay unutulur. Gazalini metafiziği prensipte reddettiği gibi onlar bu anlamda mistik idi.

9 Bunun için krş. Ludwig Wittgenstein’in tespitleri onun Tractatus logicophilosophicus’unda 6.522: “Şüphesiz tarif edilemeyen vardır. Bu mistisizmde görülür.”

Burada kötü bir yanlış uyanmaksızın, insanî dilde akıl almayan saf bir izleyici olarak Allah'ı talep eden suffinin görüşü söz konusudur. Cezbe yoluyla murakabeyi isteyen mistik görüş, peygamberliğin ilk mertebesini tasavvur etmektedir. Fakat buna ancak sağlıklı yol gösteren sufi ulaşabilir.

Gazalî, batınî yolunun iddialarını zihnin sahasının ötesindeki gerçeğin bilgisine yani içe-bakışın bilgisine doğru adım adım giderken yanlış anlamalara maruz kalabileceğinin farkındaydı. O, bazen bir Müslüman'ın sufi olmaksızın kendisini sufi olarak ilan edebileceğini (imtiyaz isteyebileceğini) tahmin etmişti. Elbette Gazalî şarlatan mistiklerin metotları ile gerçek sufileri ayırt etmeyi ve böyle bir yol için kabiliyetli olmayı iddia etmiştir. Bunun için onun metodu, -Muhammed'in peygamberliğinin mistik şekilde tasdikini açıklayan-sufizme, İslam'a uygun bir teori olma özelliği bahşeder (Şüphesiz burada Gazalî'nin sufilığı "Gazalîya" şeklinde okulun karakterini benimsediği burada ortaya çıkmayabilir).

10. Metafizikten Kaçış

Bu suretle, İslam Felsefesi Eş'ari olan Gazalî vasıtasıyla tamamlanmış ve aynı zamanda aşılmıştır.

O zamandan beri her İslam filozofu aynı zamanda İslam mistiğidir.

Bu yorumları bazı Müslümanlar şaşkırtıcı, bazıları düşündürücü bulabilir. Çünkü İslam mistisizmi de ifrat ve taşkınlıklarıyla taassubun değer kazandığı (panteistik coşkuya ve inanç ayrılıklarına kadar uzanan) bir alan oldu. Buna rağmen gerçekleşenin tespiti doğrudur. O, rasyonel olmayan gerçek bilginin süreci hakkında kaynak olan ayetin ifade ettiği ile uyum içindedir. "...Allah dilediğini nuruna kavuşturur. Allah insanlara misaller verir" (Kur'an 24:36).

Allah ve O'nun peygamberinin mistik-sezgisel kesinliği -akıl ile ifade edilemeyen fakat bilgi olarak da kavranılması mümkün görünmeyen beceriksiz bir tecrübe olmadığı(ortaya çıkan) - Gazalî'den beri entelektüel Müslümanların da karakteristiğidir.

İslam'ın tarihsel inancı bu temele dayanır. O metafizik bir garantiye sahip olmadığı için, bu geleneksel inanç primitif değildir. Onun tanınmadığını o bildiği için entelektüel Müslüman çoğunlukla inancının felsefi temelinden şurlu olarak kaçınır. Entelektüel Müslüman metafizikten kaçındır¹⁰.

10 Murad W. Hofmann, İslam kültür ve medeniyet dünyası içerisinde entelektüel bir bakış ile İslam inancını sağlam, güvenilir temellere oturtabilmek bakımından kendi bakış açısı ile bir araştırma yapmıştır. Yapmış olduğu bu çalışmayı, ilgili konu ve kavramlarda Batı düşünce temsilcileri ile de karşılaştırmıştır. Sonunda varmış olduğu kanaat elbette kendi bakış açısını dile getirmektedir. Kaldık ki böyle bir kabulün İslam dünyası ve kültür çevrelerinde taraftarları olduğu da bilinmektedir. Ancak hemen şunu belirtelim ki İslam'ı hayatının belli bir döneminden sonra kendisi için din olarak seçenler ya ifrat ya da tefrit noktasında bulunmuşlardır. Hâlbuki İslam sürekli olarak orta yolu tercih etmiş ve teklif etmiştir. Diğer taraftan İslam düşünce dünyasına da katkı yapmaktadır. Tarihi süreç

Konu ile İlgili Kur'an Ayetleri:¹¹

- 6:59 Gaybın anahtarları O'nun katındadır.
 10:20 Gaybı bilmek Allah'a mahsustur.
 10:36 Onları çoğu zanna uyarlar; gerçekte ise zan, hakikat karşısın- da bir şey ifadeetmez.
 10:39 Onlar, ilmını kavrayamadıkları ve henüz yorumu da kendilerine bildirilmemiş olan şeyi yalanladılar...
 11:123 Göklerin ve yerin gaybı Allah'a aittir(Aynı şekilde bk.16:77).
 29:43 Biz bu misalleri insanlara veriyoruz, onları ancak bilenler anlayabilir.
 42:10 Ayrılığa düştüğünüz herhangi bir şeyde hüküm vermek, Allah' a aittir.
 43:82,83 Göklerin ve yerin Rabbi, arş'ın Rabbi, onların vasıflandırmalarından münezzehtir. Bırak onları, kendilerine söz verilen güne kavuşana kadar, dalsınlar oynasınlar(Aynı şekilde bk.70:42).
 45:24 "Hayat, ancak bu dünyadaki hayatımızdır. Ölürüz ve yaşarız; bizi ancak zamanın geçişi yokluğa sürükler" derler. Onların bu hususta bir bilgisi yoktur, sadece böyle sanırlar.
 51:10-12 Yalancılığı itiyad edinenlerin, bilgisizliğe saplanıp kalanların canları cıksın!İşlerin karşılık göreceği gününün zamanını sorarlar.
 52:35,36 ...yoksa yaratılanlar kendileri midir? Yoksa gökleri ve yeri kendileri mi?
 Yaratılır?
 52:41 Veya görülmeyeni bilmek kendilerine aittir de onlar mı yazıyorlar?
 53:35 Görülmeyenin ilmi yanında da o mu görüyor?
 87:7 Doğrusu açığı da gizliyi de bilen O'dur.

Sünnet'ten Seçilmiş Önemli Rivayetler:

- Su'ban(r) Ümmetimden bir grup insan sürekli olarak hak yol üzere kaldılar ve karşı gelenler üzerine muzaffer oldular(Müslim, Sahih, DCCCVI. 4715-4722).
 Ibn Ömer(r) Şayet bir kımse kardeşini kâfir olarak isimlendirirse, onların durumuna düşer. (Müslim, Sahih, XXVII, 116)

İçerisinde İslam'da felsefenin gerekli olup olmadığı hatta olup olmadığı zaman zaman tartışılmış ve bazı mahfillerde hala tartışılmaktadır. Öznel bir bakış açısını belirtmekle birlikte düşünce dünyamıza katkı yapacağını umuyoruz. İslam düşünce tarihi ile meşgul olan yeni akademik çevrelerin ve bu çerçevenin dışında kalanların henüz söylenmedik sözlerinin var olduğunu düşünüyoruz.

11 Yazar tarafından seçilen Kur'an ayetlerinin mealleri Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlanan Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı(Meal), Ankara,1980 den alınmıştır.

Abdullah ibn

Ömer(r) Sizden önceki insanlar kitap hakkında kavgaları yüzünden yok oldular(Müslim, Sahih, MCII, 6444)
Çok ince hesap yapanlar yok oldular. Peygamber(a.s.) bunu üç kere tekrarladı.(Müslim, Sahih, MCXII, 6450)

Ebu Muhammed

El-Hasan(r) Şüpheden kurtulun ve ve şüpheden uyanın(El-Tirmizi ve El-Nesei, Nevevi'den rivayet ettiler, Kırk Hadis, çeviren A. Von Denffner, London 1979, s.42)

Aişe(r) Eğer bir kimse Muhammed(a.s.)ın Allah'ı gördüğünü söylerse yalan söylüyordur. Çünkü Allah(c.c) "bakanlar O'nu görmez" (Kur'an 6:103)
(Buhari, Sahih, XCII, 477)

Allah'ın nezdinde, sizin aranızda O'nu en iyi bilen benim ve O'ndan en çok korkan da benim.(Müslim, Sahih, CMLXXXI-II,5814)

Ebu Zer(r) Ben Allah'ın peygamberine(a.s.) sordum: "Allah'ı gördün mü?"
"O, Allah bir nurdur, O'nu nasıl görebilirim?" diye cevap verdi. (Müslim, Sahih, LXXIX, 341)

Malik ibn

Enes(r) Adil bir insanın en iyi rüyası peygamberliğin 46.cüzüdür.
(Malik ibn Enes, El-Muvatta, 52.1.1, bunu karş. Buhari, Sahih LXXXVII, 112,116-118)